НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

На правах рукопису

ОРЛОВСЬКА Ольга Миколаївна

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ (РУСІВ) X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

(ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

07.00.07 — етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 1996

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі етнології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України.

Науковий керівник - доктор історичних наук
ПОНОМАРЬОВ АНАТОЛІЙ ПЕТРОВИЧ

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
НАУЛКО ВСЕВОЛОД ІВАНОВИЧ
- кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ГУРЖІЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ

Провідна установа - Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка

Захист дисертації відбудеться 17 грудня 1996 року о 14⁰⁰ годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д.01.67.01 при Інституті національних відносин і політології НАН України за адресою: 252011, м.Київ - 11, вул.Кутузова, 8.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту національних відносин і політології НАН України (вул.Кутузова, 8, кім. 218).

Автореферат розіслано "15" листопада 1996 року

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук Ю.А.Левенець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Етнічна самосвідомість визнається етнологами одним з головних компонентів етносу, характер вияву якого визначає спрямованість фундаментальних етнічних процесів й навіть політику національного державотворення. Для України, яка, власне, розпочинає національно - державну розбудову, осмислення таких процесів, як і системи розвитку етнічної самосвідомості - одного з головних чинників консолідації суспільства, - набуває особливої важливості.

Не дивлячись на таку політичну заангажованість, в теоретичному плані феномен етнічної самосвідомості українців вивчений недостатньо. Науковий інтерес спрямовувався переважно на розуміння сучасних форм усвідомлення людьми їхньої причетності до свого народу й нації, майже не торкаючись глибинних основ їх формування. А до останніх належать і етногенетичні витоки, і етнічна природа, і їх історична трансформація, котрі лише у своїй сукупності дозволяють зрозуміти всю систему етнічної самосвідомості, і, отже, перспективу її розвитку.

З огляду на це особливої актуальності набуває вивчення перших зафіксованих вітчизняними писемними джерелами проявів етнічної самосвідомості українців (русів), відображення в джерелах процесу розвитку цієї самосвідомості, її природи та системи трансформації її в самосвідомість національну - усвідомлення людьми не тільки власне етнічних цінностей, але й цінностей держави, державних символів, атрибутів, інституцій.

Розуміння усих цих аспектів етнічності становить підґрунтя теорії етносу, трактування природи, часу та закономір-

ностей розвитку етнічної самосвідомості українців, що залишаються до цього часу найбільш дискусійними і суперечливими. А власне осмислення саме цього феномену і становить ядро етногенетичних теорій.

Отже, дослідницька робота підійшла до межі, коли аналіз фактичного матеріалу при вивченні процесу фомування та розвитку етнічної самосвідомості українців, набуває особливого теоретичного значення. Такі дані містяться насамперед в літописних джерелах, в законодавчих та юридичних документах, в літературних пам'ятках середньовіччя, полемічній літературі, в матеріалах спостережень іноземних мандрівників тощо, власне у загальновідомих для дослідників джерелах, однак до цього часу не вивчених з огляду на етнічність.

Саме тому вони заслуговують на спеціальну увагу вчених, як і на нетрадиційне їх прочитання.

Об'єктом дисертаційного дослідження є український етнос періоду середньовіччя.

Предмет дослідження - етнічна самосвідомость українців (русів) зафіксована письмовими джерелами X - першої половини XVII століття.

Метою дослідження є розкриття процесу формування та розвитку етнічної самосвідомості українців (русів) через аналіз джерел та літератури X - першої половини XVII ст.

Реалізації мети підпорядковані дослідницькі завдання:

1. Виявлення кола джерел, що містять дані про етнічну самосвідомість українців (русів).

2. З'ясування на основі літописних даних часу функціонування назв східнослов'янських літописних союзів племен, у першу чергу тих, що стали основою для формування україн-

ського етносу.

3. Виявлення витоків формування загальної етнічної самосвідомості українців (русів) на протоукраїнських землях на основі аналізу етнонімів та етнотопонімів.

4. Аналіз уявлень літописців про етнічні кордони українців (русів) в XII- XIII ст.

5. Дослідження народних уявлень про етноси в їх історичному розвитку.

6. Виявлення, за даними письмових джерел, загальних рис процесу розвитку етнічної самосвідомості українців (русів) у період середньовіччя.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема етнічної самосвідомості українців (русів) періоду середньовіччя українською етнологічною наукою спеціально не розроблялась.

Етнографічні, історичні та лінгвістичні дослідження, що стосуються окремих аспектів теми, не розкривають її цілком.

Дослідження з теорії етносу (Ю.В.Бромлей, М.В.Крюков, В.І.Наулко, А.П.Пономарьов, М.М.Чебоксаров) склали теоретичне підґрунтя дисертаційної роботи, також як і праці з історіографії української етнографії (В.Ф. Горленко), етнічної ономастики та етимології етнічних назв (В.О. Ніконов, О.С. Стрижак, О.М.Трубачов).

У 80 - ті роки XX ст. вийшли дві колективні монографії присвячені дослідженню формування та розвитку етнічної самосвідомості слов'янських народів, що містять багатий матеріал для порівняння цих процесів у різних народів епохи середньовіччя. Відповідні розділи цих досліджень безпосередньо торкаються нашої тематики, зокрема- А.І.Рогова, Б.Н.Флорі "Формування етнічної самосвідомості давньоруської народності (за

пам'ятками давньоруської писемності X - XII ст.)" в кн.:"Розвиток етнічної самосвідомості слов'янських народів в епоху раннього середньовіччя".- М.,1982.; Н.І.Толстого "Давньослов'янська літературна мова в XII- XIV ст." в кн.:"Розвиток етнічної самосвідомості слов'янських народів в епоху зрілого феодализму".- М.,1989. Дані дослідження, а також роботи В.Д. Королюка, Є.П.Наумова розкривають важливі аспекти ієрархічності самосвідомості етносів середньовіччя.

Торкаються нашої тематики й історичні дослідження присвячені проблемі походження Русі (як самого терміну, так і держави Київська Русь). Праці істориків та етнографів XIX - початку XX століття - М.Максимовича, М.Драгоманова, М.Грушевського, С.Шелухіна, О.Єфименко.

В радянський період цю проблему досліджували Д.С. Ліхачов, М.М.Тихомиров, Б.О.Рибаков та інші.

Питання еволюції назв "Русь","Україна" обговорювалось на сторінках "Українського історичного журналу" в 60-х роках XX ст. (І.П.Крип'якевич, І.Д.Мишко).

Близьким до нашої тематики проблемам присвятили свої роботи такі українські вчені: В.Д. Баран, О.І.Гуржій, Я.Дашкевич, Я.Д.Ісаєвич, І.П.Крип'якевич, Г.Півторак, П.П.Толочко.

Серед зарубіжної україністики виділяється фундоментальне дослідження О.Пріцака "Походження Русі".

Останнім часом з'явилась низка статей, присвячених проблемам етнічної свідомості, в яких розглядається насамперед самосвідомість національна (В.Юмир, В.Євтух, В.Лісовий, Л.Шкляр).

Аналіз наукової літератури засвідчує постійний інтерес вчених на протязі двох сторіч (XIX-XX ст.) до різних аспек-

тів складної проблеми походження та розвитку східнослов'янських етносів, їх державності. Однак спроби вивчення писемових джерел саме з огляду на самосвідомість українців не було, хоча відомо, яке непересічне значення має дослідження самосвідомості етносу для розв'язання таких фундаментальних етнологічних проблем, як питання етногенезу та етнічної історії українців.

Джерельна база дослідження складається з вітчизняних письмових джерел:

- літописів та історичних творів ("Повість временних літ", Київський, Галицько-Волинський та інші літописи за Лаврентіївським та Іпатіївським зводами, Новгородські та інші літописи, складені на території Північно-Східної Русі, Густинський, Київський, Львівський, Острозький літописи, так звані Білорусько-Литовські та козацькі літописи, "Київський синопсис" тощо);

- законодавчих актів та юридичних документів ("Руська правда", давньоруські князівські устави, жалувані, купчі, дарчі, мінові грамоти, документи вальних сеймів та повітових сеймиків, матеріали судів та церковних братств тощо);

- літературних пам'яток ("Слово о полку Ігоревім", слово "О законе і благодаті" митрополита Іларіона, "Повчання" Володимира Мономаха, давньоруські повісті, поетичні твори С.Ф.Кльоновича, Ю.Дрогобича, П.Русина, С.Пекаліда та інших);

- полемічної літератури XVI - початку XVII сторіччя ("Ключ царства небесного" Г.Смотрицького, "Апокрисис" Х.Філалета, твори Клірика Острозького, "Престорога", "Тренос" ("Плач") М.Смотрицького, твори І.Вишенського, "Палінодія" ("Книга оборони") З.Копистенського та інші).

Використані також описи іноземних мандрівників, що доповнюють відомості вітчизняних письмових джерел.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці спеціально досліджується етнічна самосвідомість українців періоду середньовіччя. Доведено, що саме цей період був в етногенетичному плані найважливішим етапом етнічної історії українців - часом формування етнічної самосвідомості русів й українців (Х- ХІІ століття) та часом трансформації етнічної самосвідомості українців в самосвідомість національну (кінець XVI - початок XVII століття). У відповідності до динаміки етнічної самосвідомості українців вперше в дисертації виділені ключові моменти її розвитку.

Специфіка дослідження викликала й специфічність використання джерельної бази. Нею стали середньовічні письмові джерела, використані в оригінальному прочитанні з позиції виявлення етнічності..

Наукова новизна конкретизується у таких основних положеннях, що виносяться на захист:

- етнічна самосвідомість є одним з головних складників етнічної спільності;

- досліджене коло історичних джерел дає підстави для осмислення процесу розвитку етнічної самосвідомості українців (русів);

- загальна етнічна самосвідомість на протоукраїнських землях формувалась на багатоплемінній етнонімічній основі;

- як свідчить система етнонімів та етнотопонімів, загальна етнічна самосвідомість на протоукраїнських землях проявилась у XII - XIII ст.;

- етнічне ядро українців (русів) в XII- XIII ст. скла-

дало населення Середньої Наддніпрянщини;

- письмові джерела середньовіччя дозволяють виділити ключові моменти в процесі розвитку етнічної самосвідомості українців (русів) Х - *першої половини XVII ст.*

а) Х - XIII ст. - формування загальної етнічної самосвідомості на руській основі;

б) кінець XVI - перша половина XVII ст. - зародження основ національної самосвідомості;

Хронологічні рамки дослідження зумовлені його метою та завданнями: виявленням письмових джерел, що надають матеріал для дослідження процесу розвитку етнічної самосвідомості українців від початків писемності (Х століття), включаючи такі вузлові періоди в розвитку самосвідомості українців як формування загальної етнічної самосвідомості на протоукраїнських землях (Х- XIII століття), зародження української національної самосвідомості (рубіж XVI - XVII століть).

Апробація роботи. Результати дослідження обговорювались і рекомендовані до захисту на засіданні відділу етнології Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім.М.Т.Рильського НАН України.

Основні положення дисертаційної роботи апробовані на ряді міжнародних наукових конференцій: "Етнографічна спадщина і національне відродження" (Київ, 1992), "Максим Рильський і світова культура" (Київ,1995), на Третьому міжнародному конгресі україноэнавців (Харків,1996).

Методологічною основою дисертації стало використання принципу історизму для аналізу вітчизняних та іноземних письмових джерел. Відновлення основних рис процесу формування та розвитку етнічної самосвідомості українців [illegible]

лося за допомогою порівняльно - історичного, історико- типологічного та ретроспективного методів. При виявленні окремих компонентів етнічної самосвідомості були використані елементи структурного аналізу. Теоретичною основою дисертації є праці у галузі етнології, історії, мовознавства, що торкаються теорії етносу, зокрема - етногенезу й етнічної історії українців.

Практична цінність дослідження. Матеріали дисертації можуть стати основою для розв'язання таких фундаментальних етнологічних проблем як визначення часу, коли український етнос можна вважати сформованим, виявлення периодизації етнічної історії українців, простеження розвитку етнічної самосвідомості на окремих етапах етнічної історії. Результати цих наукових розвідок можуть стати основою для написання відповідних розділів до етнічної історії України, та українського джерелознавства. Ряд статей з даної проблематики дисертантом вже написані до "Етнографічної енциклопедії України", що нині готується відділом етнології ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, бібліографії та додатків (карт).

Основний зміст дисертаційної роботи.

У **вступі** обґрунтовується актуальність, новизна дослідження, визначається його мета й завдання, теоретичні засади та методологічні принципи, висвітлюється ступінь розробленості теми.

Перший розділ " Формування та розвиток етнічної самосвідомості українців (русів) в X - першій половині XIV ст."

складається з трьох параграфів. Перший присвячено загальному огляду письмових джерел, що містять дані про динаміку розвитку етнічної самосвідомості.

Виходячи з усталеного наукового положення про те, що етнічна самосвідомість проявляється, насамперед, через етнонім - самоназву етнічної спільності,- в другому параграфі - "Етнонімія давньоруського літописання як відображення процесу формування самосвідомості українського етносу" - основна увага зосереджується на трансформації змісту етнонімів, котрими позначали східнослов'янські етнічні спільності, що проживали на території сучасної України і були зафіксовані письмовими джерелами.

Як свідчать письмові пам'ятки та спеціальні дослідження, найдавнішим ім'ям українського народу була назва "русь"("русини"). Вона побутувала серед східного слов'янства ще до появи у них писемності. Літописець констатує, що термін "Русь" замінив слово "Поляни", отже він використовувався як етнонім для цього союзу племен.

Етнотериторіальне утворення з центром в Києві, що виникло на території Середньої Наддніпрянщини і мало назву "Русь", наприкінці VIII - початку IX століття стає осередком формування нової етнічної спільності. Поява цього ранньодержавного утворення стала важливим чинником консолідаційних процесів східного слов'янства. Вихід Русі на міжнародну арену позначився на формуванні загальноруської (в рамках держави Аскольда) етнічної свідомості, адже по відношенню до інших держав (отже, і до інших етносів) Русь виступала цілісним утворенням, сприймаючись сусідніми народами однорідною в етнічному відношенні спільністи. Наприклад, літопис [illegible]

відає про похід князя Ігоря у 941 році на Царград:"Игорь совокупи воя многы Варягы.и Русь и Поляны. и Словѣны и Кривичи и Тиверцы и Печенъги ная... поиде на Грѣки... послаша къ Роману глаголюще се идуть Русь. и Печенъги наяли суть себѣ." Під час збирання дружини на території Київської держави ще згадуються поляни, словени, кривичі та інші "племена", а за межами держави, всіх їх сприймають вже як єдине ціле утворення аналогічне болгарам, грекам, печенігам.

Спілкування з іншими народами внутрішньо консолідувало і єднало населення Київської Русі. Протиставлення себе іншим етнічним спільностям (за принципом "ми - вони") сприяло формуванню власної (державної та етнічної) самосвідомості.

Виявлена нами динаміка вживання назв "літописних племен" відтворює своєрідність етнічних процесів, що відбувались в середньовічний період серед населення Київської держави.

Так, згадувані літописами етноніми - *поляни*, *древляни*, *хорвати*, *тиверці* вживались до середини X ст.

Частина іншого утворення - *сіверян (сіверці, сівера)* - зберегла свою назву до половини XI ст., при тому що Сіверське Подніпров'я опинилось під впливом Києва ще в IX ст., відразу після звільнення від влади Хозарського каганату, відтоді сіверське населення верхньої Наддніпрянщини поступово переймає назву русів, втрачаючи колишній етнонім.

Аналогічна етнонімічна трансформація характерна і для Волині. "Повість..." згадує більш давнє праслав'янське ім'я населення Волині - *дуліби*, яке тоді було племенною назвою. В X ст. в літописах зустрічаються дві інші назви - бужани і волиняни. В другій половині XI ст. маємо літописну згадку про

Волинь, як назву краю та відповідний крайнонім - волиняни. А в XIII ст. з'являється назва "Поділля". Саме тоді - у XII - XIII ст. - утворювались етнотериторіальні одиниці ("землі"), що формувалися переважно на основі колишніх етноплеменних утворень. Прямої залежності тут не було (оскільки на племенних територіях сіверян (сіверців, сівери),наприклад, утворились землі Переяславська і Чернігівська, в той час як Київська земля охоплювала полянські і древлянські території), проте історики так чи інакше пов'язують формування земель з колишнім племінним самоуправлінням. Саме в цей час в XII - XIII ст. сформувались Волинська та Галицька землі.

Назва "уличі" згадується джерелами два рази - на прикінці IX ст. та на початку X ст. Це етноплемінне утворення Південного Подніпров'я, як і інші було під владою київських князів і входило до складу Київської Русі.

Близькі в культурному відношенні "літописні племена", утворивши єдину державу, набувають спільних етнокультурних рис і загальної етнічної самосвідомості. Ці процеси підсилювалися міграцією населення Київської Русі, в тому числі пов'язаною з воєнною стратегією Володимира Святославича. Адже він "нача ставити городы по ДеснѢ и по ОустрѢи и по Трубешеви и по СулѢ и по СтугнѢ и нача порубати мужи лучши от Словен и от Кривичъ и от Чюди и от Вятичъ и от сихъ насели и грады и бѢ бо рати от печенѢгъ и бѢ воюясь с ними и одолая имъ". Таку політику проводили й інші київські князі.

Отже, протягом існування Київської держави та в період феодальної роздробленості назва "Русь" поступово поширюється на Південно - Західні її землі, що відбиває консолідаційні процеси серед різноетнічного населення цих територій. Те, що

племінні назви вживались південно-руськими літописцями стосовно Північно-Західних та Північно-Східних територій Русі майже до середини XII ст. свідчить про розбіжність між державною свідомістю верхівки суспільства і народною етнічною самосвідомістю. Наявність цієї різниці пояснює той факт, що в літописних джерелах назва "Русь" вживається в декількох значеннях. По-перше, це етнонім і етнотопонім по відношенню до власне полянських земель (Київська земля). На момент утворення Київської Русі ця назва означала і землю, і народ, що на ній проживав, і державу. Друге значення, в якому вживається назва "русь"- етнонім, який позначав уже в XII-XIII ст. населення усіх Південно-Західних земель. По-третє, політонім, в якості якого частіше виступало словосполучення "Руськая земля" (або "Вся Руськая земля"), що повинно було позначати "вотчини" (землі, що знаходяться у володінні) руських князів. Характерно, що саме в цей час (початок XIII ст.) суздальці не вважали себе "руссю". Літописець Переяславля-Суздальського не тільки розрізняє Переяслав руський і Преяслав-Суздальський, а й Русь з Північно-Східними землями.

В параграфі третьому - "Трансформація змісту етнотоповіму "Русь" в літописах" - аналізуєтся уявлення літописців про рідну землю, котрі в етнології вважаються одним важливих компонентів етнічної самосвідомості. Такі уявлення тісно пов'язані з етнотопонімом - назвою етнічної території. Поняття "народ" на той час було невід'ємним від поняття "рідна земля", на якій цей народ жив. Такий зв'язок був настільки міцним, що племена, як правило, носили назви, котрі характеризували місцевість в якій вони проживали.

Спираючись на літописні дані і залучивши для порівняння

зарубіжні письмові джерела даного періоду (зокрема польські середньовічні хроніки), а також використовуючи останні археологічні та лінгвістичні дослідження, в дисертації в загальних обрисах визначається етнічна територія, відома тоді під назвою "Русь". Ядром Руської землі була Середня Наддніпрянщина (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) і саме на цій території проживало населення, що склало ядро українського етносу. До етнічних земель русів у XII - XIII ст. входили також: Галицько-Волинські землі (з Червенськими "градами" і "Берестьєм"); Турово-Пінщина. Щодо сходу та південного сходу, то давні письмові джерела не дають підстав до точного визначення "руських" етнічних кордонів. Достеменно відомо лише, що до руських міст зараховувались Торчеськ, Канів, Треполь.

В параграфі першому другого розділу - "Розвиток етнічної самосвідомості українців в другій половині XIV - перший половині XVII століття" характеризуються групи письмових джерел (літописи, історичні твори, актові матеріали, пам'ятки літературної творчості, полемічна література) в контексті особливостей політичного та культурного розвитку українських земель в даний період, що позначилися на особливостях структури етнічної самосвідомості українців.

Серед актових матеріалів XIV - першої половини XVIIст. виділяються такі основні групи: книги Литовської та Польської метрик, законодавчі акти, жалувані, купчі та мінові грамоти, документи сеймів та повітових сеймиків, матеріали судів, устави, інвентарі, люстрації. Названі групи документів мають неоднакове значення для вивчення етнічної самосвідомості українців.

Змістовний матеріал містять судові документи: скарги,

слідства відповідальних осіб тощо. Ця частина документів дає важливий матеріал для вивчення характеру, масовості народних рухів в Україні кінця XVI - першої половини XVII ст. Серед документів, що характеризують майнові відносини, найбільший інтерес становлять ті дарчі, мінові, жалувані грамоти та устави, що характеризують братський рух в Україні наприкінці XVI - на початку XVII ст.

Актові документи дають матеріали до вивчення етнічної самосвідомості перш за все середніх верств населення, в основному шляхти та почасти козацтва. Вони були видані в чиселених збірниках актових матеріалів таких як "Архив Юго-Западной России" (К.,1859-1914 гг.), томи якого містять документи до історії православної церкви в Україні, акти про Унію, полемічні твори, постанови дворянських провінційних сеймів, акти про козаків, акти про походження шляхетських родів в Україні, різноманітні документи про економічні та юридичні відносини в Україні тощо; в "Актах, относящихся к истории Западной России, собраных и изданных Археологическою Коммиссиею" (СПб. 1846 - 1853 гг.), в збірці "Акты, изданные коммисиею учрежденною для разбора древних актов в Вильне", (СПб., 1845-1859 гг.), в збірнику "Жерела до історії України-Русі", що видавало товариство імені Т.Г. Шевченко у Львові (1895- 1919 рр.), який містить акти про козаків, люстрації королівських і шляхетських маєтностей, рішення повітових шляхетських сеймиків.

Інформативністю виділяються літературні пам'ятки XVI - першої половини XVII століття. Зокрема, поетичні твори С.Ф. Кльоновича, Ю.Дрогобича, П.Русина, С.Пеланіда та інших, історично-мемуарна проза тощо. Особливо важливим джерелом для

дослідження етнічної самосвідомості є полемічна література XVI - початку XVII сторіччя ("Ключ царства небесного" Г.Смотрицького, "Апокрисис" Х.Філалета, твори Клірика Острозького, "Престорога", "Тренос"("Плач") М.Смотрицького, твори І.Вишенського,"Палідонія"("Книга оборони") З.Копистецького та інші.

Параграф другий присвячений аналізу етнотопонімів та народих уявлень про етнічну територію, а також еволюції змісту понять "Русь", "Мала Русь", "Україна".

В народій свідомості етнічна єдність тісно пов'язана з єдністю територіальною і знаннями та уявленнями про свою етнічну територію - тобто місце проживання свого народу. Основи таких уявлень започатковувались в українців ще у XII-XIII ст. В XIV - на початку XVII ст. відбувалось закріплення цих понять в народній свідомості, незважаючи на розчленованість українських територій між різними державами. На XVI ст. склалась крайова система поділу українських етнічних земель, локалізувались окремі історико- етнографічні регіони та сформувалась відповідна їй регіональна (крайова) самосвідомість. В актових матеріалах, полемічній літературі, літописах широко вживаються назви різних країв: Поділля ("Podolia","Подольская земля"), Полісся ("ПольсьЪ"), Волинь, Україна та Підгір'я ("Ukraina, Podgrze"),Буковина ("Буковинье").

Поряд з цим зберігається власна, спільна для всіх етнічних земель українців назва, успадкована з часів Київської Русі - "Русь". Аналіз вітчизняних письмових джерел дає підстави для висновку про те, що у цей період, як і раніше, термін "Русь" функціонує на українських землях в якості етноніма ("Русь" або "Русин") та етнотопоніма.

Наприклад, у відомому творі "Ключ царства небесного" (1587 р.), зверненому до княжича Олександра Острозького, Герасим Смотрицький називає його спадкоємцем влади на Русі: "В ней же истинный наследник и властный потомок ваша княжеская милость есть еси и на мѣсце оных велыкославных и многославных предков своих наступает".

Автор двох "Описів" адресованих Іпатію Потію, як одному з організаторів церковної унії, Клірик Острозький згадує цілу низку сусідніх народів:" русь, москва, грекове, поляцы, влоши, нѣмцы".

Освічений шляхтич Іван Загоровський в своєму "Заповіті" (1577 р.) наказує навчати дітей рідній "руській" мові та письму.

В "Грамоті Київського митрополита Місаїла" (1476 р.) народ митрополії (мались на увазі тільки південно-руські землі, адже в 1415 р. Київська митрополія роз'єдналась з Московською) називається "руським", а мова "словенською".

Волинські дворяни називали себе "народом руським" в постанові провінційного сейму в м. Луцьку (1632 р.):"...nas wszystkich, narod Rusky." Україна в цьому ж документі називається "Russia".

В письмових інструкціях своїм послам, волинські дворяни на початку XVII ст. виступали за скасування унії,поновлення прав православної церкви, повернення православним монастирям їх маєтностей та припинення релігійних утисків, а також просили дозволу писати документацію (декрети для Київського, Волинського, Брацлавського та Чернігівського воєводств) рід-

ною "руською" мовою:"...characterom Ruscim pisane...".

В полемічній літературі, зокрема, в "Синопсисі" (1632 р.) українські землі називаються "Руссю", а українці "народом Руським", "Руссю". При чому в короткому описі історії православної церкви, етнонім "Русь" ("Rus") використовується по відношенню і до населення Галицько-Волинського князівства (XII-XIII ст.).

В листі Супрасльського архімандрита Серія Кимбара до Київського митрополита Макарія II (біля 1536 р.) українці теж називаються "русь", їх мова - "словенська", а українські території - "Русь".

Православна церква, як і православна релігія в Україні називаються "руськими". Наприклад, в донесенні возного Войцеха Яблонського про огляд луцьких церков 25 квітня 1583 року говориться: "... былемъ на справе попочь Рускихь туть в месте Луцкомъ, съ которыми ходилъ до Церковъ Рускихъ, то есть Дмитровское, Троецкое, Михайловское".

В численних розповідях, записаних Петром Могилою часто-густо ототожнюються поняття "русин" та "православний": "православнымъ, се есть Руси" ;"Русь и иновЂрныхъ".

Стереотип : "русин- православний, поляк- католик" закріпився настільки сильно, що ці назви використовувались як синоніми. В слідстві возного по жалобі ксьондза Луневського в Луцьку в 1582 р. на вторгнення до католицького костьолу православних та їх бесчинств говориться: "...пыталь ихь князь Кустошь тыми словы: для чого дей вы, будучи *Русь*,межи собою жадного радцы не маючи *Ляха*...".

Вживання цього терміну для позначення народу Південної Русі, його мови та релігії, засвідчує його широке побутування

як на офіційному, так і на побутовому рівнях.

Характерним являється той факт, що не тільки вітчизняні письмові джерела називали українські землі "Руссю", а й зарубіжні, зокрема свідчення іноземців, що мандрували по Південно-руських землях (Плано Карпіні, Гійом Левассер де Боплан, Жільбер де Лянуа).

В третьому параграфі досліджуються уявлення людей про різні етнічні спільності.

До цих уявлень відносяться думки щодо природи походження етнічних спільностей, їх ієрархічної системи, основних ознак, котрі відрізняють один народ від іншого. Природно, що на той час власний народ ставився в центр розмаїтого етнічного світу. На племінному етапі розвитку етнічних спільностей міжетнічне порівняння проводилось за принципом: "ми-вони", який продовжував побутувати впритул до XVII сторіччя.

Термінологія для позначення етнічних спільностей, що вживалась письмовими джерелами, тоді ще не набула визначеності. Як синоніми вживались слова "плем'я", "род" (" мы от рода Рускаго" казали посли Олега в Цареграді; про радимичів літописець вважав за необхідне повідомити, що "...быша же Радимичи от рода Ляховъ и пришедше ту ся вселиша и платять дань в Руси...") , "язык" (" І се суть инии языцЪ иже дань дають Руси"), а також зустрічаються стійкі словосполучення типу "сынове Измаилеви","родомъ Оугринъ","родом сирианин", "родомъ ГрЪчинъ", що позначають етнічне походження однієї окремої людини, або ж групи людей. Слова "синове" та "родом" показують, що етнічна спільність уявлялась тоді як давня споріднеість всіх членів етносу, яка часто пов'язувалась з походженням від одного предка (епоніма).

Згодом архаїчні уявлення про походження від одного предка (наприклад, походження слов'ян від Афета, а радимичів та в'ятичів від братів Родима та Вятка) замінюються ідеєю спільності походження від "давніх предків, отих старобутніх русів" та спільністю історичної долі всього народу (Самійло Величко).

Широка ретроспектива розселення слав'ян у Європі, що розгортається в "Повісти...", відкриває світ етнічної ієрархії в уявленнях літописця. Це насамперед окремі "племена" ("Вятко сѣде своимъ родомъ"), що складають слов'янську спільноту, до якої належать угорці, чехи, хорвати, морава, поляни, древляни, дреговичі, та ін. Кожне окреме "плем'я", відрізнялось від інших своїм походженням, мовою ("языкъ свои"), звичаями, законами, усними переказами та легендами: "имѣхуть бо обычая своя и законы отць своихъ и предания кожно своя народовъ".

В розділі третьому "Біля витоків національної свідомості українців" простежується розвиток патріотичних почуттів та тісно пов'язаних з ними етнічних інтересів, котрі літописами та поетичними творами подавались від спрощеної констатації до їх визнання як одного з важливих факторів життєдіяльності етносу.

Параграф перший присвячений вивченню системи проявів патріотичних почуттів українців (русів) в X- першій половині XIV століття.

Рівень суспільної свідомості на даному історичному етапі, коли етнографічні знання ще не відокремилися від історичних та географічних знань, не дозволяє говорити про усвідомлення народом своїх інтересів як етнічного цілого. Пись-

мові джерела нерідко фіксують ознаки групових та індивідуальних інтересів серед князівської верхівки та вищого духівництва. Тим не менш, процес формування уявлень про етінчні інтереси вже простежувався. В багатьох літописах присутнє свідчення почуття патріотизму, яке виявлялося у зв'язку з двома основними мотивами: осудом міжусібної боротьби руських князів та їхнім закликом до єднання проти кочових племен, що розорювали Батьківщину.

В другому параграфі простежуються різні прояви патріотизму, що був притаманний українському суспільному життю XVI - першої половини XVII ст.

У цей період українська етнічна спільність вже сформувалась, зокрема такі її компоненти як мова, традиційно-побутова культура, етнічна самосвідомість. Остання набула інших, нових форм. Вони виявились не тільки у визнанні причетності до свого народу, а й в усвідомленні відповідальності за збереження його самобутності. На перших етапах ця тенденція проявилася більшою мірою серед освіченої частини суспільства (українських феодалів, духівництва, міщан та інтелігенції), на наступних - поширюється на все населення.

Етнічна самосвідомість у той час проявлялася, в тому числі через суспільні рухи і організації (братства), що були осередками збереження "руської віри", а відтак - звичаїв, мови і взагалі національної самобутності українського народу. Можна стверджувати, що вже у цей період відбувалось зародження самосвідомості української нації.

У Висновках формулюються положення, що узагальнюють основні ідеї дисертаційної роботи, визначаються подальші перспективи дослідження проблеми формування та розвитку етнічної

самосвідомості українців.

Різноманітні джерела середньовіччя (літописи, літературні пам'ятки, актові матеріали, полемічна література, описи іноземних мандрівників тощо) дають достатній матеріал для виявлення витоків етнічної самосвідомості слов'янського населення Київської Русі й українців періоду середньовіччя, осмислення їх природи, закономірностей проявів та характеристики тенденцій розвитку. Вони дозволяють уточнити і конкретизувати ряд положень усталеної в етнології теорії етносу.

Етнічна самосвідомість, будучи найважливішою складовою етносу, відтворює консолідаційні й інтеграційні процеси східного слов'янства, започатковані на Середній Наддніпрянщині (Русі) довкола Києва, як і консолідаційні процеси українства, що мали витоки на тих же землях. Характер вияву етнічної самосвідомості віддзеркалює не тільки внутрішні процеси їх єднання, а й історичну етапність розвитку українського етносу, а відтак і української нації. Обраний для дослідження період (X - XVII ст.) можна вважати одним з найважливіших в етнічній історії українців, включаючи всі головні її етапи: від етногенезу до націогенезу, від формування етнічної самосвідомості до формування національної самосвідомості.

Спільна етнічна самосвідомість на протоукраїнських землях формувалася на багатоплеменній етнонімічній основі, чітко проявившись вже у XII-XIII ст. через поняття "Русь".

Письмові джерела дозволяють виділити ключові моменти формування й трансформації етнічної самосвідомості українців: X - XIII ст. - формування загальної етнічної самосвідомості на руській основі; XVI - перша половина XVII ст. - зародження української національної самосвідомості.

У **"Додатках"** представлені карти, що ілюструють розселення східнослов'янських племенних союзів VIII - X ст., етнічний та державний розвиток протоукраїнських земель в VIII-XIV ст.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. Етнічна самосвідомість українців (за літописами Самовидця, С.Величка та Г.Граб'янки).// Народна творчість та етнографія.- К.,1994.- N1.

2. Формування та розвиток етнічної самосвідомості українців (руси) X- першої половини XVII ст.//Ідея.- К.,1994.- N2.

3. Формування етнічної самосвідомості українців (деякі підходи до вивчення проблеми в радянській історіографії).// Республіканська науково-теоретична конференція "Етнічна самосвідомість і національна культура". Тези доповідей і повідомлень.- К.,1991.

4. Деякі підходи до вивчення етнічної самосвідомості українців XIV-XVII століть.// Міжнародна наукова конференція "Етнографічна спадщина і національне відродження". Тези доповідей. - К.,1992.

5.Етноніми та етнотопоніми в народних уявленнях українців XIV- першої половини XVII ст.// Міжнародна наукова конференція " Максим Рильський і світова культура в погляду сучасності". Тези доповідей.- К.,1995.

6.Етноніми давньоруських літописів (X - XIII ст.)// Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих вчених.- К.,1995.

7. Етнонімія давньоруського літописання як відображення процесу формування етнічної самосвідомості українського етносу.// III міжнародний конгрес україністів. Матеріали доповідей. - Харків, 1996.

Orlovskaya O.N.

The formation and the Development of the Ukrainian's (Rus's) Ethnic Self-Identification during Xth- first half XVIIth centures.

The dissertation is presented for obtaiving a scientific degree of the Candidate historical sciences in speciality 07.00.05 - ethnology, Ukrainian Academy of Sciences, Institute of National Relations and Politology, Kyiv, 1996.

The dissertation is a manuscript contein such principal thesises and conclusions:

(1) the ethnic self-identification is a one of the most important characteristics of the ethnos;

(2) the historical documents wich were explorated give us matirials for understending of Ukrainian's ethnic self-identification development proceses;

(3) the formation of the common ethnic self-identification was based on the poly-tribal ethnonimical (ethnic lable) bases in the protoukainian's landes;

(4) the basis of the national self-identification was eppiared on end XVI - first harf XVII century.

Орловская О.Н.

Формирование и развитие этнического самосознания украинцев (русов) в X - первой половине XVII ст. (источниковедческое исследование).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05 - этнология, Институт национальных отношений и политологии, Киев, 1996.

Диссертацей является рукопись. Основные положения и выводы, содержащиеся в диссертации:

- этническое самосознание является одним из основных компонентов этнической общности;

- круг исследованых источников предоставляет возможность для фундаментального анализа процесса формирования и развития этнического самосознания украинцев (русов);

- изученные этнонимы и этнотопонимы древнеруського летописания дают возможность утверждать, что основы единого этнического самосознания украинцев были заложены в X - XIII веках;

- истоки национального самосознания украинцев относятся к рубежу XVI- XVII вв.

Ключові слова: етнічна самосвідоміоть українців, етнонім, етнотопонім, етнічна історія України.